

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYDA
TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI MÖVZUSU

P.İ.XƏLİLOV*

1. İndi 80 illiyini yad etdiyimiz qurultayın adına diqqət yetirək: **Birinci Türkoloji Qurultay**.

Demək ikinci də keçiriləcək?

2. Harada keçirilib?

Azərbaycanda, Bakı şəhərində. Böyük şərəfdir!

3. Nə vaxt, hansı ictimai-siyasi və məfkurə durumunda?

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasında türk məfkurəsi işığında. Nə şərtlə? Bu şərtlə ki, qurultay ümumittifaq ərazisindəki türk xalqlarının qismən tarixi, ən çox dil və ədəbiyyat ilə bağlı olaraq bircə məqsədi həyata keçirsin. Bu yeganə məqsəd də odur ki, ərəb yazısından latın yazısına keçmək üçün qurultay iştirakçıları həmrəy olsunlar.

Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan xalqların görkəmli elm adamları, xüsusən filoloqları, türk dilləri və türk ədəbiyyatı mütəxəssisləri, türk mədəniyyət xadimləri geniş və səmərəli iş görməliydilər. Bu baxımdan Türkiyə Cümhuriyyətindən Mehmed Fuad Köprülüzadə kimi dünya şöhrətli türkoloq alim gəlmişdi ki, onun təklif və mülahizələri istiqamət verici olmuşdur. Şəxsən dəvət olunmuş bu məşhur türkoloqun qurultaya deyilməli olan həlledici sözü vardı.

Belə bir yığıncağın təşkili böyük ədibimiz və dövlət xadimimiz Nəriman Nərimanovun hakimiyyət başında olduğu illərdə irəli sürülmüş. Bu barədə qurultayın iclaslarının birində söhbət getdi.

Mənim öhdəmə düşən bugünkü məlumat üçün bunu deyə bilərəm ki, Qurultay türk xalqları ədəbiyyatını və ədəbi dil problemini gündəliyə çıxarıb onu müzakirəyə versə də, sırf ədəbi problemləri müzakirə etməyi qarşısına məqsəd qoymamışdı. Əlbəttə, yeri gəldikcə ilk türk sufi şairi Əhməd Yəsəvinin adı çəkilmişdi, amma nə sufi təriqətləri, nə klassik romantiklər, yaxud romantizm cərəyanı, realizm və realistlər, bu ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı zənginləşmə prosesi müzakirə mövzusu olmamışdı və ola bilməzdi.

* Xəlilov Pənah İmran oğlu – Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, BDU-nun Türk xalqları ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor.

Professor, doktor Fuad Köprülüzadənin on dördüncü iclasda «Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı» mövzusunda türkçə məruzəsi ədəbi dilin inkişaf tarixinə toxunmur, o dövrün ədəbi dil problemlərini də təhlil etmir. Zəmanəmizin ən qüdrətli ədəbiyyatşünasına görə «Orxon yazılarının dili» işlənmiş ədəbi dildir. Türk ədəbiyyatının ilk mütəsəvvüflərinin dili də ədəbi dildir. Yalnız Mahmud Kaşqarının əsəri əsasında qərb və şərq ləhcələri əsasında türk və uyğur ədəbi örnəklərinin dilini «Xaqaniyə» ədəbi dili adlandırmaq olar. Bu alim, örnək üçün «Kutadqu bilik» və «Heybətül həqayıq» dilini nəzərdə tutur. O, Xarəzm ədəbiyyatını da buraya qatır; Qütbün Nizami Gəncəvidən çevirdiyi «Xosrov və Şirin» poemasını, Əhməd Xoca Sarayinin (Seyfi Sarayı) yaradıcılığını ədəbi dilinə görə fərqləndirir, Oğuz-Azəri şerinə, sonralar Anadolu şerinə gələndə F.Köprülüzadə qürurla yazır ki, bu ədəbiyyat hələ monqol istilasına qədər elə əsərlər vermişdir ki, bunlar ərəb və fars dillərində yazılmış əsərlərdən heç də aşağıda durmur.

Köprülüzadənin məruzəsində ümumi türk ədəbi dili bir problem kimi bütün ciddiliyi ilə irəli sürülür. Müəllifin bəzi qurultay iştirakçıları ilə mübahisəsi, onlarla sorğu-sualı da olduqca məntiqli və cəlbedicidir.

1926-cı il martın 5-də keçirilmiş iclasda F.Köprülüzadənin məruzəsinə ruhən yaxın gələn bir məruzə də dinlənmişdir. Bu, rus alimi, məşhur türkoloq, şərq dilləri mütəxəssisi Aleksandr Nikolayeviç Somoyloviçin çıxışıdır. O, «obhe tureükiy əzık» anlayışı üzərində dayanır. Həm də qismən uzaq düşmüş cuvaş və yakut dilindən danışır. O yakutlardan danışır ki, rus çarizmi onları öz torpaqlarından ayıraraq şimala köçürmüşdü, onları xristianlaşdırmışdı, adlarını da rus adları ilə dəyişdirmişdi. Bu qədər ağır zülmə baxmayaraq yakutlar özlərinin qədim saka tayfalar adını unutmamışdılar. Əksinə, özləri-özlərinə həmişə sakalar demişlər. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay çağrılarında buraya gələn sakalar özlərinin təzə tərtib etdikləri latın əlifbasını gətirmişdilər. A.N.Somoyloviç ilk sözüncə belə şərt kəşmişdir: «Əgər biz türk xalqlarının danışdıqları dili ümumtürk dili adlandırırıqsa, onda hər şeydən əvvəl onun dialektlərə ayrıldığını etiraf etməliyik. Əgər biz istər cuvaş, istərsə də yakut dilinin Türkiyə türk dilindən fərqləndiyini nəzərə almasaq, bu fərqin mahiyyətini öyrənməsək doğru nəticəyə gələ bilmərik. İndi burada dediklərimi 1925-ci ildə Anadolu türk dilinin təcrübi qrammatikasını çap etdirəndə yazmışam. Göstərmişdim ki, türk dilinin dialekt və tələffüzlərində elə yaxınlıq var ki, bu yaxınlığı slavyan və alman qrupları arasında görmək olmur... buna görə də (türk dillərinin) birliyi üçün dialektlər əlverişlidirlər (alqışlar). Əgər faktlara əsaslanasınız olsanız, onda bütün obyektiv faktlar əsasında nəinki türk ədəbi dil birliyi, hətta danışq dilinin və dialektlərin də faktik yaxınlığına nail olmaq mümkündür».

A.N.Somoyloviç böyük tatar jurnalisti və ədibi İsmayıl bəy Qaspiraliya şəxsi rəğbətini bildirərək onunla tanışlığına görə

özünü xoşbəxt sayırdı. Soruşsaq ki, nəyə görə bu xoşbəxtliyi dilə gətirir, bircə cavab ala bilərik. İsmayıl bəy Qasıralı mətbuata çıxıb «Tərcüman» qəzetini nəşrə başlayanda onun şuarı belə olmuşdu: «İş birliyi, əqidə birliyi, dil birliyi». «Dil birliyi» ideyasını o qədər ardıcıl və dönməz davam etdirən ikinci bir türk ədibi göstərmək çətinidir. XX əsrin 20-ci illərində görün birliyə necə can atırlarmış, birlik dədələrimiz üçün necə müqəddəsmiş!

Təsadüf elə gətirib ki, Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda qabaqcıl bir ədib kimi adı çəkilən Kəyum Nasiridən sonra ədəbiyyata gələn İsmayıl bəy Qasıralı ədəbi irsinin iki cildliyi bu günlərdə gəlib mənə çatdı. Bunu, «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» dərsliyinin müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Yavuz bəy Akrınar mənə göndərmişdir. Qasıralının bütün publisistik əsərlərilə yanaşı, gözəl və şirin dili olan romanlarını oxuyub başa çıxdım. Bu məşhur ədiblə Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin publisistikası və bədii nəsrində arasında hüdudsuz yaxınlıq və oxşarlıqlar gördüm. Qasıralı da «Qadınlarımızın halı»ndan yazır, Y.V.Cəmənzəminli də «arvadlarımızın hala»nı yazmışdır, adlar da eynidir. Hər iki müəllifin nəsrində türk koloriti, türk dilinin şirinliyi onları bir növ əkiz qardaş etmişdir.

Qasıralını oxuduqca Mirzə Fətəli Axundzadənin «Hekayəti-Müsyö Cordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəlişah Cadukuni məşhur» komediyası bütün koloriti ilə gözümün qarşısına gəldi, öz-özümü danışdım: yazıq Şərəfnisə xanım Parisi görmədən parisli qızların üzünü açıq gəzdiklərini eşitməklə qısqanlıq düşüb nişanlısı Şahbaz bəyin Parisə gedəcəyindən az qalırdı dəli olsun.

Şərəfnisə xanıma parisli fransız qızının gözəlliyini İ.Qasıralının «Firəngistan məktubları»nda təsvir etdiyi qədər şirin-şirin danışan olsaydı bu yazıq qızın ağı başından çıxardı. Şərəfnisə eşitmiş olsaydı ki, Molla Abbas deyilən bir ağıllı və abırlı Azərbaycanlı Marqarit adlı bir fransız qızından nə şövqlər gördü, özünün də başı nə bəllələr çəkdi, onda Hətəmxan ağanın bu gözəl qızı tamam dəli-divanə olarmış.

Bu romanı açıqlamaq və tatar ədəbiyyatının zənginliyini bir daha bu əsərlə sübut etmək mənə həvalə olunmadığı üçün onun bədii təhlilinə enmirəm. Bu xüsusi bir məruzə mövzudur.

Bu etirafla sözümü qurtarıram.

ТЕМА ЛИТЕРАТУРЫ ТУРЕЦКИХ НАРОДОВ НА I ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

П.И.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Статья охватывает тему, связанную с I съездом тюркологии, который проходил в столице Азербайджана городе Баку. Автор, в частности, уделяет внимание выступлению Фуада Копрулизаде на I съезде проходившей в 1926 г.